

УДК 316.42

Л. Г. Шморгун

*д.е. н., професор, професор кафедри арт-менеджменту та івент-технологій,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв,
вул. Лаврська, 9, м. Київ, 01015, Україна
19shmorgun51@gmail.com*

М. О. Сакада

*к. філос.н., Старший науковий співробітник,
Інститут соціології НАНУ,
вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, Україна
Pir@ukr.net*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В КОНТЕКСТІ ПРОВЕДЕНИХ АГРАРНОЇ ТА ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМ

Анотація. У статті розглядаються проблеми впровадження аграрної і земельної реформ. На основі результатів соціологічних досліджень пропонуються шляхи оптимізації процесів реформування сучасного українського села.

Ключові слова: *сільський соціум, ринок землі, громадська думка, влада, соціальний діалог, соціальний захист.*

Постановка проблеми. Проблема земельних відносин – доленосна для України, для села, селянина і постійно знаходиться під впливом дії як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників. Але найбільшої гостроти ця проблема набула наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, коли Україна стала незалежною державою. Аграрна і земельна реформа в Україні триває вже більше двох десятиліть. Але сучасні реформатори, як і їх попередники піонери-реформатори, про терміни її завершення нічого не кажуть, а лише констатують існу-

вання різноманітних чинників, які, на їхню думку, гальмують процеси подальшого реформування на селі. Зокрема, вказується на неспроможність Верховної Ради України скасувати мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Вочевидь, громадська думка сільського населення з такого доленосного для України питання свідомо недооцінюється сучасними реформаторами. Але це вже усталена поведінкова, стереотипна традиція сучасної влади – уникати, де тільки можливо, діалогу з громадськістю з важливих проблем сьогодення. Безперечно, впровадження ринку землі в Україні на часі, але його треба проводити у відкритий, демократичний спосіб шляхом налагодження постійного діалогу з громадськістю, а не таємно у владних кабінетах. Тільки така практика спілкування влади з громадськістю звузить зону відчуження громадян від представників всіх гілок влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститутом соціології НАН України з 1992-го й по 2017 р. проводиться серія щорічних моніторингових опитувань населення України з метою вивчення громадської думки з різних питань. В анкеті моніторингу 1994 р. містився блок запитань, які зондують ставлення населення до передачі у приватну власність (приватизації) землі та до дозволу на купівлю-продаж землі.

Мета статті. В цій статті наведено порівняльний аналіз відповідних соціологічних показників, зафіксованих серед сільських респондентів в різні роки моніторингових досліджень.

Виклад результатів дослідження. Значний науковий інтерес має порівняльний аналіз цих показників, зафіксованих у стартові (1994–1996 рр.) і прикінцеві (2014, 2016, 2017) роки моніторингових досліджень. Такий аналіз дозволяє простежити тенденції змін у сприйнятті/несприйнятті сільськими респондентами реформаторських дій влади щодо передачі у приватну власність (приватизації) та купівлі-продажу землі.

Розподіл відповідей сільського населення України на запитання «Як ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) землі» представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Ставлення сільського соціуму до передачі у приватну власність (приватизації) землі (1994-2016 рр., %)

	1994 рік (n=572)	1995 рік (n=682)	1996 рік (n=586)	2014 рік (n=560)	2016 рік (n=573)
Скоріше негативно	26,2	35,0	26,1	55,5	56,7
Важко сказати	17,0	19,8	24,4	23,4	24,3
Скоріше позитивно	56,8	45,2	49,5	21,1	19,0

Тут можемо побачити існування двох протилежних тенденцій в масовій свідомості (з незначним збільшенням частки тих, хто не визначився). По-перше, впадає в око домінування в стартових роках

моніторингових досліджень позитивних оцінок (відповідно 56,8% у 1994 р., 45,2% у 1995 р., 49,5% у 1996 р.); відповідно, негативні оцінки давали 26,2% у 1994 р., 35,0% у 1995 р., 26,1% у 1996 р. Як бачимо, позитивні оцінки помітно переважають над негативними. Пояснення виявленого соціологічного факту, вочевидь, лежить у площині швидкої ліквідації колгоспів і радгоспів, зомбування свідомості сільського населення у ЗМІ улесливими гаслами на кшталт: «станете успішними господарями на приватизованій землі», «селяни не вірять у колгоспи» [1].

Критична, але надто запізніла оцінка щодо практики проведення аграрної земельної реформи в Україні на її початкових етапах була висловлена тодішнім головою Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин Григорієм Калетником на парламентських слуханнях 23 березня 2011 року. Він констатував: «...все, що ми робимо з 1990 року, ми говорили підгаслами, що ми проведемо реформи, які дадуть значно кращі результати. Але з огляду на наведені приклади значить, десь наші слова розходяться з практичними справами, ми хвталися за ці ідеї тих чи інших реформ. Не прораховували довгострокових наслідків, чи вони будуть позитивні, чи вони будуть негативні» [2].

Учасником тієї принципової розмови був і директор ТОВ «Святець» Теофіпольського району Василь Мастій. За його словами, тоді понад 90% доповідачів висловилися проти впровадження ринку землі, проте «нашої думки» не почули чи зневажили її. Тож нечесні ділки вже приготували грошові мішки на тисячі гектарів [3].

Тобто, причиною позитивного ставлення до приватизації землі є формування установки, що реформи забезпечать покращення життя селян, пов'язане з впровадженням ринкової економіки на селі.

По-друге, показники ставлення сільських респондентів до приватної власності (приватизації) землі на прикінцевих роках моніторингового дослідження (2014, 2016 рр.) суттєво відрізняються від стартових років. А саме, маємо протилежну тенденцію формування переваги негативних оцінок. Тобто, у масовій свідомості сільського населення, внаслідок впровадження владою недолугих реформ, відбулись кардинальні зсуви. Причинами цього є суттєве зниження рівня життя селян, зневіра в результатах реформ. Селяни, не дочекавшись за тривалі роки проведених владою недолугих реформ кращого життя, не відчули себе «успішними господарями», а зазнали лише багато наруги від чиновників різного рівня при оформленні документів на право власності на присадибну ділянку і будинок, оформленні державних актів на земельні паї тощо. Значна частина із них вже пішли з життя, залишивши клопоти і надії жити в умовах ринкових відносин у спадок своїм дітям.

Проблематика ставлення до вільного ринкового обігу землі фіксувалася й в іншому запитанні з моніторингових опитувань, а саме: «Як ви ставитеся до купівлі-продажу землі?». Стартовий моніторинг (1994, 1996 рр.) зафіксував, що більше третини опитаних (35,5% у 1994 р. і 36% у 1996 р.) підтримували цю ідею, натомість 45% у 1994 р., і 44% у 1996 р. її не підтримували. Як бачимо, була стабільна відносна перевага позитивної оцінки над негативною. Таке

відносно тривке співвідношення думок опитаних, імовірно, свідчить про те, що на стартових роках проведення земельної реформи сільське населення було недостатньо обізнане з реформаторськими діями влади, опинилось на роздоріжжі у виборі своєї майбутньої долі і форми господарювання.

У моніторинговому дослідженні 2017 року зондувалося ставлення до різних форм власності на землю та угіддя. Як свідчать отримані дані, невелику перевагу (29%) має позиція «пожиттєве користування», на другому місці (26%) – позиція «повне право власності», а на третьому місці (22%) – власність громади (табл. 2).

Таблиця 2

Ставлення сільського соціуму до різних форм власності на землю та угіддя (2017 р., n=573, %)

Повне право власності (з правом продажу)	26,2
Пожиттєве користування, що успадковується, але без права продажу	29,0
Власність громади (села, міста), яка розподіляє землю у тимчасове користування жителям	22,0
Державна власність на усі землі	16,1
Важко відповісти	6,8

Перша і третя з наведених позицій відображають традиційний погляд на володіння землею та її успадкування. Тобто, половина селян продовжує орієнтуватися саме на традиційний підхід. Уявлення ж про необхідність повного права власності на землю, з правом її вільного продажу, є цілком капіталістичним, і ми бачимо, що капіталістичні уявлення все ж «висіялися» серед чималої частини сільського соціуму. Ці результати частково співпадають з даними, на яких базував свої висновки В. Резнік [4].

Особливої уваги потребує позиція «власність громади». Ця ідея наразі активно пропагується органами влади з метою зняття з себе значних фінансових обтяжень (в освіті, медицині, транспорті, соціальному захисті, збереження довкілля, раціональному використанні земельних ресурсів тощо) і переадресації їх на територіальні громади, шляхом концентрації сільських громад, надання права користування природними ресурсами, які знаходяться на території громад. Але ця ідея викликає помітний спротив сільських громад, оскільки вони в більшості випадків не конкурентоспроможні, а їх землі вже мають давно визначених орендаторів.

Що стосується уявлень про необхідність існування державної власності на землю, то вона не знаходить суттєвої підтримки з боку сільського соціуму. Тобто, чверть віку існування незалежної України привели до значних змін у свідомості сільського соціуму щодо ролі держави у земельних питаннях.

Останнім часом в нашій країні набуває великої гостроти питання щодо вільного продажу земель сільськогосподарського призначення. Це питання дискутується і в стінах Верховної Ради, в структурах, підпорядкованих агропромислового комплексу України, але не мен-

шу зацікавленість це питання викликає серед іноземних інвесторів. Наприклад, 55 депутатів парламенту звернулися до Конституційного Суду з проханням визнати неконституційним мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення, який діє в Україні. Певне напруження, пов'язане з цим питанням, існує і в Міністерстві агропромислової політики, зважаючи на те, що у владному середовищі ще не досягнуто консенсусу щодо питання зняття мораторію на продаж землі, але проводиться активна мобілізація щодо розв'язання цієї проблеми. Питання поставлено руба й іноземними кредиторами – скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. У меморандумі уряду з Міжнародним валютним фондом, опублікованому у квітні 2017 р., зазначено, що «Для сприяння реалізації потенціалу зростання в Україні залишається важливою лібералізація ринку землі, в тому числі продаж земель сільськогосподарського призначення» [5, с. 25].

Потрібно відмітити, що в сільському соціумі ця ідея переважно не має підтримки. Зокрема, за результатами моніторингового опитування 2017 року переважна більшість (майже 70%) сільського населення не підтримують дозвіл на купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення (табл. 3), незважаючи на те, що в засобах масової інформації ця проблема широко висвітлюється під кутом необхідності негайного зняття мораторію на вільні оборудки із землею.

Таблиця 3.

Ставлення сільського соціуму до дозволу на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення в Україні, 2017 р. (n=572, %)

Можна дозволити	21,5
Не можна дозволяти	69,9
Важко відповісти	8,6

Постає запитання: чому сільський соціум на прикінцевому етапі проведення аграрної і земельної реформ в Україні виявив неоднозначне ставлення до неї? На нашу думку, реформатори, які започаткували реформи в АПК України, вдалися до сліпого копіювання зарубіжного досвіду на цінностях бізнесового принципу «земля – товар», запозиченого із арсеналу капіталізму. Саме цей принцип розселяє селянина і руйнує сільський соціум шляхом ліквідації всіх колективних форм господарювання на селі. Тривала, нерідко і кривава адаптація селян до господарювання в умовах функціонування колективної власності не могла водночас зникнути із їх свідомості. І це, на нашу думку, головне, чого не врахували і не враховують й донині реформатори, так це дію людського чинника. Саме людський чинник багато в чому детермінує поведінкові стереотипи українського селянина, його специфічну ментальність у ставленні до змін традиційних і вікових форм господарювання, зокрема його консерватизм, недовіру до влади. Бо він тривалий час своєю працею, способом життя, набутими формами спілкування у сільському середовищі був включений в систему колективного господарювання і життєдіяльності під патронатом держави, яка час від часу нагадувала про себе

популістськими діями (зниження роздрібних цін на товари широкого вжитку тощо). Як бачимо, зруйнувати такий суб'єктно-державницький орієнтир значної частини сільського соціуму шляхом швидкої переорієнтації його ментальності в напрямку ринкової економіки виявилось далеко непростим завданням.

Недооцінку реформаторами на перших етапах реформ дії людського чинника констатував Ю.Саєнко: *«...реформа не дасть відчутних результатів доти, поки не буде зсувів у громадській свідомості – за роки незалежності вона практично не зазнала змін ... самих економічних чинників для активації реформ на селі недостатньо: передусім треба «працювати з людьми» [1].*

Чи врахує влада думки населення з питання вільного купівлі-продажу землі? Наше припущення – влада скоріше пристане на позицію МВФ і вкотре отримає «данаїський дар». Хотілося б вірити в непесимістичний сценарій, в те, що сьогодні, коли ще не перейдено рубікон дозволу на продаж-купівлю землі, міжнародний капітал надасть фінансову допомогу, не маючи підступних намірів. Але наврог чи такий сценарій здійсниться. Українські чорноземи приваблюють увагу основних міжнародних гравців. Наприклад, колишній Надзвичайний і Повноважний Посол США в Україні Джон Теффт констатував: *«Ми сприймаємо Україну не лише як територію, де можна вести ефективне господарство й організувати успішний бізнес. Відповідь криється в глибшій площині. Йдеться взагалі про виживання людства і про ту важливу роль, яку Україна, безумовно, відіграватиме в цьому процесі»[6].* Як відомо, послі слів на вітер не кидають, вони висловлюють думку керівників своєї держави.

Реформи, які впроваджуються владою, повинні бути зрозумілі громадянам, а громадяни повинні довіряти владі і працювати спільно з нею над втіленням реформ у життя і нести спільну відповідальність за їх реалізацію. У моніторинговому дослідженні, починаючи з 1994 р., зондувались питання довіри сільського соціуму до різних владних органів. Відповідні показники представлені в табл. 4.

Таблиця 4

Показники довіри сільського соціуму до різних владних органів (1994–2017, %)

	Довіра до Президента		Довіра до Верховної Ради		Довіра до уряду		Довіра до місцевих органів влади
	1994 р.	2017 р.	1994 р.	2017 р.	1994 р.	2017 р.	2017 р.
1	2	3	4	5	6	7	8
Зовсім не довіряють	24,2	40,2	23,3	47,1	22,8	48,2	20,2
Переважно не довіряють	19,7	33,5	21,5	35,9	18,9	32,4	20,0

Закінчення таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8
Важко сказати, довіряють чи ні	33,6	14,0	41,0	10,5	41,8	10,8	19,6
Переважно довіряють	15,2	11,1	10,4	6,3	11,8	8,1	36,2
Цілком довіряють	7,3	1,2	3,8	0,2	4,7	0,5	4,0

Тут відмітимо два моменти. По-перше, має місце помітне зростання недовіри до Президента України. Якщо в 1994 р. позицію «зовсім не довіряю» обрали 24,2%, то в 2017 році відповідний показник склав 40,2%. Так само серед сільських респондентів недовіра переважає над довірою при оцінюванні Верховної Ради України та уряду України (у 2017 році зовсім не довіряли цим інститутам близько 47-48% сільських респондентів). За такої оцінки респондентами вищих щаблів влади говорити про успішне реформування агропромислового комплексу України досить проблематично.

Водночас рівень довіри/недовіри сільських респондентів до місцевих органів влади дещо нижчий і має нестійкий баланс. Зокрема, за даними опитування 2017 року не довіряють цим органам влади, і довіряють їм, однакова частка опитаних селян (40,2%).

Варто зазначити, що за тривалий час проведення реформ у свідомості сільських респондентів домінують патерналістські установки. Ймовірно, селяни за інерцією всі негаразди, які виникають під час проведення реформи, адресують державним органам. Але ж владу обирають громадяни і несуть за це відповідальність. В нашій реальності ми бачимо, що селяни відсторонені від влади, і так само влада відгородилася від селян.

Поставимо запитання: чому у сільських респондентів формуються установки недовіри до влади? Селяни на живих прикладах бачать, що слова і дії реформаторів не завжди відповідають реальності. Вони відчули, що влада не радилася з сільським населенням, а вирішувала земельні питання без їх участі. На нашу думку, це відбувається за обставин, коли керівники всіх рівнів управління державними справами не мають належного культурно-освітнього рівня для спілкування з людьми, не вміють, а скоріше, не бажають переконувати громадян у необхідності тих чи інших змін у державотворенні та залученні громадськості до участі вирішення складних проблем реформування сільського життя в умовах раптової капіталізації українського села. Можна констатувати, що загальний культурно-освітній рівень політиків, управлінців, депутатського корпусу, органів представницької влади всіх рівнів бажає кращого. А якщо врахувати ту обставину, що ми рухаємося до Європи, спосіб життя громадян якої нам здебільшого не відомий, то виникає запитання, чи варто формувати майбутнє України, зосереджуватися лише на вирішенні економічних проблем, забуваючи про вирішення проблем культури? На

нашу думку, це хибна позиція, яка, на жаль, домінує серед нинішніх політиків, управлінців, підприємців, а також пересічних громадян. Економічний розвиток України не може бути досягнутий без належного культурного забезпечення.

Вочевидь, на показники довіри населення до органів влади впливають результати реформування на селі, які також зачіпають сферу психологічного самопочуття людей. Таке самопочуття вимірювалося в моніторингу 2017 року запитанням «Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогоднішній день?» (табл. 5). Відповіді на це запитання є опосередкованою оцінкою процесів реформування сучасного українського села. В результаті, вибори респондентів були сфокусовані на таких позиціях, як незахищеність (36%), тривога (36%), розчарування (32,3%), напруженість (32,1%), страх (30%). Такий набір домінуючих відчуттів вражає. Це свідчить про те, що проведені реформи не мали належного соціально-психологічного супроводу і забезпечення.

Таблиця 5

Розподіл відповідей селян на запитання «Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогоднішній день?» (2017 р., n=573, %)*

Бажання змін	36,8
Незахищеність	36,0
Тривога	36,0
Розчарування	32,3
Напруженість	32,1
Страх	30,0
Обурення	25,3
Відчай	22,7
Надія	19,2
Розгубленість	17,3
Агресія	16,1
Безвихідь	15,4
Байдужість	13,1
Важко відповісти	2,8
Нічого з переліченого	0,9
Інше	0,2

*Варіанти відповідей ранжовані за зменшенням частоти згадувань.

Незважаючи на виявлений стан певної деморалізації, сільські респонденти потенційно зберегли модерністську установку (бажання змін). Цю установку поділяють трохи більше третини (36,8%) сільських респондентів. Також можна відзначити, що 1/5 опитаних селян вказали на те, що в нинішній негативній атмосфері залишається простір для надії.

Висновок. Отже, вищевикладене дає підстави зробити певні висновки. По-перше, аграрно-земельна реформа в Україні не вивела сільське господарство на цивілізовані форми господарювання. По-друге, ця реформа не консолідувала сільський соціум в сфері реалізації важливих життєвих та господарських інтересів. По-третє, вона спричинила руйнування поселенської структури українського села. По-четверте, вона створила відносини відчуженості між жителями села, в сім'ях, в побуті. А найголовніше, ця реформа створила підґрунтя для формування касти прагматичних людей, для яких входження в сферу політики, бізнесу здебільшого мотивується жадобою до влади та збагачення. Розбудова держави і моральні цінності для більшості людей цієї категорії, ймовірно, не мають ніякого значення. В результаті продовжуваних реформ на селі український сільський соціум виявився на роздоріжжі. До нового він ще не може звикнути, а старого – забути. Тож недолугі реформи завели селян в глухий кут; завели вони в глухий кут і владу, яка стоїть перед серйозним історичним вибором.

Список використаних джерел

1. Селянин уже не вірить у колгосп: інтерв'ю Юрія Саєнка Петру Їжаку // День. 1999 – 7 грудня. № 226.
2. Парламентські слухання. URL:http://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl2303111.htm.
3. Михайлик З. “Непарламентські слухання” у Мар’янівці // Сільські вісті. 2011р. 29 липня.
4. Резнік В. Приватизація землі та приватна власність на землю: відмінність станів соціальної легітимності // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – Київ: ІС НАН України, 2009. – С. 124–135.
5. Меморандум з Міжнародним валютним фондом. URL: https://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files/Меморандум_МВФ_Київ_2_березня_2017.pdf.
6. Білоусова Н. Що заважає запустити аграрний резерв? // День. 2012. №202. https://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files/Меморандум_МВФ_Київ_2_березня_2017.pdf.

Леонид Григорьевич Шморгун,

д.э.н., профессор, профессор кафедры арт-менеджмента и ивент-технологий, Национальная академия руководящих кадров культуры и искусств, ул. Лаврская, 9, г. Киев, 01015, Украина
19shmorgun51@gmail.com

Николай Онисимович Сакада,

к.филос.н., Старший научный сотрудник, Институт социологии НАНУ, ул. Шелковичная, 12, Киев, 01021, Украина
Piir@ukr.net

Социально-экономические последствия развития сельских территорий в контексте проведенных аграрной и земельной реформ

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы реализации аграрной и земельной реформ. На основе результатов социологических исследований предлагаются пути оптимизации процессов реформирования украинского села.

Ключевые слова: сельский социум, рынок земли, общественное мнение, власть, социальный диалог, социальная защита.

Leonid Shmorgun

Doctor of Economics, professor, professor of Public Administration and Human Sciences, National Academy of Culture and Arts, Ukraine
st. Lavrska, 9, Kyiv 01015, Ukraine
19shmorgun51@gmail.com

Mikola Sakada,

Candidate of Philosophy, Senior Researcher,
Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
str. Shelkovichnaya, 12, Kiev, 01021, Ukraine
Piir@ukr.net

**Social and economic consequences of development
of rural territories in the context of the conducted agrarian
and land reforms**

Annotation: The paper critically considers the problems of realization of the agrarian and land reforms. The ways of optimization of the practice of reforming the contemporary Ukrainian village are offered based on the results of sociological researches.

Key words: rural society, land market, public opinion, power, social dialogue, social protection.